

UDK: 718+297 (458.2) “ 1874 ”

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2021.50.49

Izvorni naučni rad

Primljen: 1. 9. 2021.

Prihvaćen: 21. 10. 2021.

Ирена Колај Ристановић

Универзитет у Београду – Филолошки факултет

Београд, Србија

irena.sekerleme@gmail.com

Османско војно гробље на Малти: прилог проучавању споменика исламске цивилизације

Апстракт: Османско гробље на Малти, подигнуто 1874. године, представља монументални комплекс који чине маузолеј подигнут у част шехида страдалих приликом опсаде Малте 1565. године и гробни споменици турских војника погинулих у Првом светском рату, а значајан је део османског културног наслеђа на Медитерану. Изграђено на иницијативу султана Абдулазиза, османско гробље на Малти не представља једини архитектонски споменик османског карактера, али је једини комплекс који представља део османског културног наслеђа и сведочанство о културном идентитету Османлија у овом делу Европе. Овај рад има за циљ да укаже на неопходност заштите османског непокретног културног наслеђа у оквиру исламског, те истакне значај меморијалне културе која је саставни део идентитета Османлија, али и муслимана. Истовремено, ова студија се бави историјатом настанка и укратко архитектонским одликама гробног комплекса са освртом на значај меморијалне културе Османлија. Поред пратећих илустрација, у раду је дата и транслитерација и превод инскрипција на османском језику који се налазе на централном споменичком обележју, а чине их имена страдалих војника у Првом светском рату.

Рад је настао као резултат истраживања на терену, али и применом интердисциплинарног приступа научном истраживању, коришћењем примарних историјских извора похрањених у Националном архиву Малте, тумачењем инскрипција на османском језику, те релевантне литературе.

Кључне речи: османско наслеђе, гробље, маузолеј, инскрипција, Малта

Abstract: The Ottoman Cemetery in Malta, constructed in 1874, represents a monumental complex which involves a mausoleum erected in honor of soldiers who laid their lives during the siege of Malta in 1565, and graves of Turkish soldiers who died during World War I, and a significant part of Ottoman cultural heritage in the Mediterranean. Built on the initiative of the Sultan Abdulaziz, the Ottoman cemetery in Malta does not represent the only architectural monument of the Ottoman provenance, but it is the only complex that represents a part of Ottoman cultural heritage and a testimony to the cultural identity of Ottomans in this part of Europe. This paper aims to indicate the necessity of preservation of the Ottoman immovable cultural heritage within the Islamic heritage, to accent the importance of memorial culture which is an integral part of the identity of Ottomans, but also Muslims. This study also deals with the history of the cemetery origin and basic architectural characteristics of the complex, so it provides an overview of the Ottoman memorial culture. Besides illustrations, this work contains the transliteration of inscriptions of the central monument dedicated to the soldiers who gave their lives in World War I, and the translation of the inscriptions into Serbian. The paper is a result of the field research, but also of implementation of an interdisciplinary approach to the subject, use of primary historical sources preserved in the National Archives of Malta, transliteration and translation of monument inscriptions, and relevant literature.

Keywords: Ottoman heritage, cemetery, mausoleum, inscription

Уместо увода

Османско војно гробље или Турско војно гробље на Малти (ен. *Ottoman Military Cemetery/Turkish Military Cemetery*; малт. *Iċ-Ċimiterju tat-Torok*) подигао је султан Абдулазиз хан (1871-1876) 1874. године у част војника који су положили свој живот приликом опсаде Малте 1565. године. Гробни комплекс чини турбе или маузолеј и бројни нишани заостали из периода XVI века. Нажалост, нишани нису у добром стању, па се инскрипције на њима готово не виде. Централни део гробља чини споменик подигнут палим шехидима у Првом светском рату.¹ Према су подаци о изградњи меморијалног комплекса, похрањени у Државном архиву Малте (*National Archives of Malta*) у Рабату, веома оскудни и део су кореспондентних списка малтешких извршних органа власти, тачније протокола о изградњи хришћанског католичког гробља (*Addolorata Cemetery*) које се налази у непосредној близини, у нашем истраживању смо се ослонили на садржај поменутих извора, садржај инскрипција надгробних споменика урезаних на османском језику, те релевантну литературу, чијом се обимношћу не можемо похвалити. Случај да подаци о османском гробљу буду похрањени међу списима о изградњи католичког гробља је у вези са радом архитектке Емануела Луиђија Галиције (*Emanuele Luigi Galizia*) (1830-1906) који је био идејни творац пројеката за подизање оба гробна комплекса.

До сада су објављене две студије које се тичу Османског војног гробља на Малти. Прва студија је настала из пера новинара Мехмета Тутунџуа (*Mehmet Tütüncü*) под називом *Malta Türk Şehitliği*², а друга као архитектонска анализа гробног комплекса од Конрада Такеа (*Conrad Thake*), историчара уметности, под називом *The Ottoman*

---

¹ Споменици датирају из различитог периода, те је изучавање историје настанка истих представљало изазов посебно у погледу утврђивања тачних података.

² Mehmet Tütüncü, "Malta Türk Şehitliği", u: *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi: Bir Dünya Savaşı ve Mirası*, cilt 1, ur. Halil Çetin i Lokman Erdemir (*Çanakkale: Çanakkale Valiliği*, 2015), 501-525.

*Muslim Cemetery in Malta*³. Требало би напоменути да ниједан од аутора није османиста. Студија Мехмета Тутунџуа, представљена на симпозијуму одржаном поводом обележавања стогодишњице избијања Првог светског рата, 2014, у Чанакалеу, пружа основне податке о изградњи гробља, судбини гробља током Првог светског рата, препис урезаних натписа на споменицима на турски језик, али не и о изванредном архитектонском решењу архитекте Емануела Луиђија Галиције као ни о основним постулатима исламске/османске меморијалне културе у складу са којом је комплекс изведен. Биографски подаци о архитекти су такође изостали.

Монографија Конрада Такеа обухвата историјат изградње гробља и маузолеја, основне податке о архитекти, те податке о рестаурацији гробља, које је спровео Завод за заштиту споменика културе Малте, надлежан за презервацију непокретног културног наслеђа на острву. У око стотину и педесет страница ове студије, обухваћен је период од 1874. до 2016. године, када је рестаурација гробља завршена. Ова монографија обилује илустративним материјалом, пружа податке о основним архитектонским одликама гробља, али не и подацима из примарних архивских извора, јер исти нису сачувани. У истој је изостао осврт на значај османске меморијалне културе чија је улога у очувању наслеђа културног идентитета Турака Османлија веома значајна посебно у окружењу које не подразумева неговање исламске традиције. Стиче се утисак да је монографија намењена посетиоцима османског гробља, јер је илустративни материјал веома обиман, а анализа архитектонских и уметничких одлика гробља нешто краћа.

Меморијална култура Турака Османлија

Дела меморијалне културе Османлија припадају области османске, али и исламске уметности и архитектуре. Иако је веома тешко дефинисати исламску уметност због богатства стваралачког

³ Conrad Thake, *The Ottoman Muslim Cemetery in Malta* (Valletta: MidseaBooks, 2016).

опуса који обухвата, “у суштини, исламска уметност подразумева уметничко стваралаштво настало на подручјима где су владали муслимани, стварану за муслимане или од муслимана, а придев ‘исламска’ јесте цивилизацијска, а не искључиво верска одредница”.⁴

Није непознато да се меморијална култура муслимана огледала и огледа се у подизању надгробних споменика: нишана (тур. *nišan*) и својеврсних маузолеја: турбета (тур. *türbe*). Абдулах Шкаљић дефинише термин *нишан*, између осталог, као “белег, обележје, дар који се даје девојци приликом веридбе”, те “надгробни камен на муслиманском гробљу”.⁵ Нишани су најбројнији споменици меморијалне културе. Ови надгробни споменици, припадају исламској меморијалној култури, а најчешће су грађени од тесаног камена. Њихова разноликост подразумева облик, величину, садржај у виду инскрипција, те места на којима су подизани. Разлика међу нишанима прави се и према томе коме су подигнути, па тако разликујемо мушке, женске и дечије нишане. Нишан је обележавао мезар, у виду два споменика: једног у врху и другог у дну гробног места. Уколико посматрамо њихов историјски развој, важан печат дала је и епоха у којој су изграђени.⁶ Неретко су, поред садржаја, у нишане били урезани мотиви попут полумесеца, мача, секире, топуза и тиме сваки нишан учинили готово јединственим архитектонским делом и уврстили га у корпус османске културне баштине.⁷

Градске махале, гробља и друга места красили су маузолеји (тур. *türbe*) који су подизани у име сећања на истакнуте личности

⁴ Haris Dervišević, “О кључним темама исламске умјетности очима историје умјетности”, *Context: časopis za interdisciplinarne studije* 3, br. 1 (2016): 53; Ирена Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара у Кнежевини Србији (1878-1882): прилог проучавању османске баштине* (Београд: Друштво за урбану историју, 2020), 77.

⁵ Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (Novi Sad: Prosveta, 2015), 493.

⁶ Alija Bejtović, “Споменици османлијске архитектуре у Босни и Херцеговини”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 3-4 (1943): 285

⁷ Исто, 287-288; Ирена Колај Ристановић, “Културни идентитет муслимана у Београду 1841-1867” (докторска дисертација, Универзитет у Београду-Филолошки факултет, 2021), 220.

османског друштва, али то није било правило већ тек појединачни случај. Термин *турбе* се дефинише као “надкривена гробница, маузолеј”.⁸ Истакнути поданици Царства су били појединци који су припадали вишем слоју османског друштва, али и верски представници попут шејхова муслиманских текија. Турци Селџуци су најзаслужнији за почетак развоја уметничког приступа изградњи маузолеја, који су у зачетку били мањих димензија. Споља су били декорисани калиграфским натписима на арапском, а изнутра украшени плочицама са флоралним елементима или зидовима обогаћеним исписима из Кур’ана. Куполе турбета у време Турака Селџука нису биле овалне већ пирамидалне или купасте. Међутим, кров турбета са куполом се временом наметнуо као решење као и “четвороугаони, осмоугаони или дванаестоугаони план изградње”. Декор у виду флоралних украса ентеријера турбета је бивао све ређе заступљен, а прибегавало се једноставнијем решењу: унутрашњим зидовима обојеним у бело са натписима из Кур’ана.”⁹ У развоју стила у ком су турбета грађена, веома важну улогу имали су османски Турци, који су изградњу турбета подигли на ниво уметности, те османска турбета широм Царства учинили готово једнаким. Од тада су турбета представљала “мале поткуполне грађевине изграђене од камена на кружној или полигоналној основи. У самом турбету се налазио саркофаг без тела преминулог”.¹⁰

Иако су турбета подизана у стилу исламске архитектуре, она не припадају области величања ислама, већ напротив, појединца који је сматран утицајном личношћу у османском друштву. Ипак, неоспорна је чињеница да сви ови објекти као део исламске уметности величају реч Божију. Иста дају допринос очувању “традиције и обичаја”, те нам

⁸ Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 624; Колај Ристановић, “Културни идентитет муслимана”, 220.

⁹ Робер Мантран, *Историја Османског царства* (Београд: Цлио, 2002), 815.

¹⁰ Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867* (Beograd: Muzej grada Beograda, 1977), 72-74.

дају увид у “социјалну структуру заједнице” у којој су изграђени.¹¹

Требало би имати у виду да је османска цивилизација као и друге исламске цивилизације полагала велики значај уређењу градских насеља. У складу са тим су и гробља у градским насељима често подизана плански, те је за поједине уметнике лепота објеката које граде постала императив. Харис Дервишевић сматра да “исламска традиција налази упориште за естетска начела у описима Џенета”, те да су “поједини Кур’ански ајети послужили уметницима да на земљи пресликају џенетску стварност”.¹²

Бројни споменици османске меморијалне архитектуре украшени су калиграфским инскрипцијама које, заједно са објектом који красе, чине посебно архитектонско дело. Османски Турци су “смрт доживљавали као природни завршетак овоземаљског живота што је утицало да гробља буду саставни део махале”.¹³ И садржај Кур’анских сура потврђује наведено. “Свако живо биће ће смрт окусити, и Нама ћете се после вратити”.¹⁴ Уколико узмемо у обзир податак да су центар исповедања вере, образовања и међусобног окупљања у исламском свету представљали и представљају сакрални објекти, џамије и месциди, нимало не чуди идеја да се покојници сахрањују у њиховој непосредној близини. Ова гробља била су мања и у њима су сенад гробни споменици: нишани низали један уз други изнад гробних места (тур. *mezar*).¹⁵ И у самом Кур’ану је наведено: “Свако живо биће ће смрт окусити! [...] а живот на овом свету је само варљиво наслађивање”.¹⁶

---

¹¹ Ramazan Biçer, “The Physical and Spiritual Anatomy of Death in Muslim Turkish Culture”, *Kelam Araştırmaları* 7, br. 2 (2009): 32.

¹² Dervišević, “O ključnim temama islamske umjetnosti”, 57.

¹³ Мирјана Маринковић, “Живот османског града до епохе Танзимата”, у: *Урбанизација у источној и југоисточној Европи*, ур. Срђан Рудић (Београд: Историјски институт САНУ, 2020), 159. Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара*, 77. Колај Ристановић, “Културни идентитет муслимана”, 220.

¹⁴ Сура “Паук”, 29/57.

¹⁵ Маринковић, “Живот османског града”, 159; Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара*, 77.

¹⁶ Сура “Имранова породица”, 3/185.

Премда су сакрални објекти били саставни део махале на коју се надовезивала градска привредна четврт, чаршија, која је такође поседовала џамију или месџид у којој су исповедали веру запослени у чаршији, можемо рећи да су османски надгробни споменици, нишани или маузолеји, били део и привредне области која је чинила урбани центар османског града.¹⁷

Бројни сакрални објекти уз које су ницала муслиманска гробља били су саграђени из средстава вакуфа, те је потпуно природно да су нишани и турбета били саставни део вакуфа и чинили монументалне споменике или гробни комплекс који је био смештен у средиште османског града. Вакуфска средства су издвајана за изградњу маузолеја и гробних споменика у складу са исламом: “Онај који је дао смрт и живот да би искушао који од вас ће боље поступати; - Он је силни, Онај који прашта”.¹⁸

Сеоска насеља остала су често урбано неразвијена. Стога су гробови муслимана, често били и “хрпе камења, стеле са епиграфима, украшени нишанима, а повремено маузолеји; често разбацани по природи у складу са древном препоруком да човек треба да буде сахрањен на пустом месту”.¹⁹ Можда би се једноставност и скромност појединих меморијалних споменика могла посматрати са становишта које је ближе “петом постулату исламског веровања: вери у Судњи дан која подразумева веровање у смрт, загробни живот, проживљење, одговорност за попуступке на овом свету, награду за добра учињена на овом свету, те казну за злодела”.²⁰ Иако људски род од свог постанка настоји да избегне смрт, у исламу је смрт “привремени растанак душе и тела како би се поново састали на Ахирету”.²¹

¹⁷ Колај Ристановић, *Статус вакуфских добара*, 77.

¹⁸ Сура “Власт”, 67/2.

¹⁹ Мантран, *Историја Османског царства*, 783.

²⁰ Aziz Hasanović, “Eshatologija u islamu”, *Veritas*, studeni 2009 (приступ остварен 20. августа 2021, http://www.veritas.hr/casopisi/2009_11/11_2009_islam.html)

²¹ Исто.

Изградња и декорација маузолеја и нишана морала је да прати, често раскошно, украшен сакрални објекат чије је трајање у османској цивилизацији најдуже. Сакрални објекти чија је намена вишеструка, потврђивали су “божанску величину и победоносно присуство ислама”.²² Гробља су се налазила и ван градских и сеоских насеља, па Робер Мантран заступа и становиште да “гробнице не поштују свет живих, те се на њих наилази на завојима путева”.²³ Један од најпознатијих маузолеја у Османлија, *Јешил турбе* (тур. *Yeşil türbe*), у Бурси, саграђен је 1421. године.²⁴

Уколико имамо у виду све претходно наведено, а тиче се смрти, те меморијалне културе, остаје питање које се тиче сврхе изградње маузолеја који су заправо само привремена “места боравка” оних “који су се преселили”. Уколико имамо у виду чињеницу да је “архитектура коришћена како би идентификовала народ, културе и цивилизације”, можемо закључити да су монументални меморијални споменици османског доба заправо представљали и представљају архитектонска дела исламске уметности која на својеврстан начин учествују у “обликовању сопствене културе и представљању исте свету”.²⁵ Пример томе јесте Таџ Махал који је саграђен у комеморативне сврхе, а данас је један од најпознатијих споменика исламске уметности, те меморијалне културе.²⁶

Османско гробље на Малти

Као што смо напоменули, шехиди који су дали живот приликом опсаде Малте од Турака Османлија, 1565. године, сахрањени су у области под именом *Xatt al Qwabar на острву*. Ово место је посетио

---

²² Мантран, *Историја Османског царства*, 783.

²³ Исто, 814.

²⁴ Исто, 815.

²⁵ Behnam Ghasemzadeh i dr., “Symbols and Signs in Islamic Architecture”, *European Review of Artistic Studies* 4, br. 3 (2013): 63.

²⁶ Исто.

султан Абдулазиз хан 1865. године приликом своје организоване посете Европи и Малти и затекао га у запушеном стању, а гробна места погинулих обраста коровом. Султан је одлучио да ода почаст војницима који су страдали приликом опсаде Малте, те у то име ангажовао малтешког архитекту Емануела Луиђија Галицију како би изградио идејно решење за подизање достојног гробног комплекса и маузолеја. Место на коме се данас налази Османско гробље, Марса, одређено је Одлуком Владе Малте прикладним за изградњу гробља и маузолеја, а у процесу изградње између Одбора за јавне радове и Централне администрације Османског царства посредовао је ондашњи конзул Царства, Наум Духани. Посебним Уговором, склопљеним између конзула Духанија и Владе Малте, од 11. јуна 1873. године, одлучено је да се изврши пренос посмртних остатака шехида из области *Xatt al Qwabar* у Марсу, а читав процес окончан је за шест месеци.²⁷ Османско гробље на Малти подугнуто је 1874. године. Исто се јавља под различитим називима: Конрад Таке, историчар уметности, назива га Османско муслиманско гробље (*Ottoman Muslim Cemetery*), а Мехмет Тутунџу, Турско гробље шехида на Малти (*Malta Türk Şehitliği*). У приручнику који обрађује историјат малтешке архитектуре, гробље је названо Турско војно гробље (*Turkish Military Cemetery*).²⁸

Муслимани који су сахрањени на овом гробљу, а који су се борили у редовима османске војске 1565. године били су из области данашњег Алжира, Египта, Либије, Марока, Сомалије и Турске као и неких удаљенијих територија попут области Бурме, Индије, Индонезије и Француске Полинезије. Углавном су то били припадници војног корпуса и морнаричког особља или ратни заробљеници који су изгубили живот док су били заточени на Малти. Много касније, током Првог светског рата, турски војници који су

²⁷ Tütüncü, "Malta Türk Şehitliği", 501-525.

²⁸ *5000 Years of Architecture in Malta*, ur. Leonard Mahoney (Valletta: Valletta Pub, 1996), 316-317. Види Прилог 1.

били заробљени код Чанаккалеа на Средњем истоку, бродовима су доведени на Малту. На острву су умиралли услед различитих болести у камповима за заробљенике. Због недостатка хране и лекова, те нехигијенских услова који су владали, на острву су преминула 22 војника. Поменути војници су сахрањени на истом гробљу на ком су сахрањени и припадници османске војске неколико векова раније. Сматра се да су сахрањивани сукцесивно од 1914. до 1919. године. Припадници војних одреда који су преминули потицали су из различитих крајева, а из Истанбула их је било четворица.²⁹

Гробље је наставило да се користи за сахрањивање муслимана, а гробни комплекс је доживео прву рестаурацију између марта 1919. и октобра 1920. године, на иницијативу Кушчубаши Ешреф-бега (*Kuşçubaşı Eşref Bey*). Мезарје чија је изградња изведена плански формирано је са званичним називом “Исламско гробље на Малти”, на парцели земљишта у Корадину 2007. године. Смештено је покрај новије џамије и исламског центра који су изграђени седамдесетих година прошлог века. Пре изградње ове џамије, османско гробље се користило и за одржавање заједничке молитве петком.³⁰

Емануел Луиђи Галиција рођен је на Малти 1830. године. Био је један од најплоднијих и најспособнијих малтешких архитеката. Радио је као надзорник Одсека јавних радова Владе Малте³¹ у периоду од 1880. до 1888. године. Потписник је архитектонских решења за гробље у Та Браксији (*Ta' Braxia Cemetery*) из 1855, католичког гробља у Марси (*Addolorata Cemetery*) и цркве Госпа од Милосрђа (*Lady of Sorrows*) из 1860, Турског војног гробља завршеног 1874, цркве у Балути (*Carmelite Church*) из 1871, Техничке школе Бугеја института у Хамруну из 1880, Викторијине капије из 1884. и стамбених објеката за Муре (*Moorish houses*) из 1884. године. Под његовим надзором завршена

---

²⁹ Tütüncü, “Malta Türk Şehitliği”, 501-525.

³⁰ *Yearbook of Muslims in Europe*, ur. Jørgen Schøler Nielsen i dr. (Leiden: Brill, 2009), 233.

³¹ National Archives of Malta (dalje: NAM), Rabat, Public Works Department, Addolorata Cemetery, book I-IV.

је изградња пијаце у Валети, чији је архитекта Хектор Цимели (*Hector Zimelli*). Како је турско војно гробље оставило велики утисак на султана Абдулазиза, одликовао га је Орденом Мецидије 1874. године,³² који је установљен 1851. године од султана Абдулмецида I.

Кореспонденција која је вођена између Одбора за јавне радове и архитекте Емануела Луиђија Галиције, аутора пројекта, није сачувана. Готово истовремено, архитекта је био ангажован на изградњи католичког гробља у Марси-*Addolorata Cemetery*, које се налази иза Османског гробља.³³ Архивска грађа која би обухватала архитектонску документацију, пројекат маузолеја изграђеног на гробљу, статички прорачун, обавезну документацију о спровођењу водоводне мреже до гробља, које је окружено растињем и украшено стабљикама цветова, нажалост није сачувана у Националном архиву Малте, док је архивска грађа за католичко гробље на Малти обимна и обухвата четири књиге кореспонденције архитекте са Одбором за јавне радове.³⁴ Због недостатка примарних историјских извора, није познато на који начин се одвијала изградња самог гробља, ко је био задужен за одржавање гробља и подигнутог маузолеја, из чијих извора је финансиран процес одржавања унутрашњег и спољашњег непосредног окружења које је било прекривено густим растињем, о чему сведоче фотографије гробља и маузолеја. Ипак, посматрајући овај јединствен комплекс, чини нам се да је намера султана Абдулазиза била да архитекта изгради гробље са пратећим објектима попут поменутог раја о коме је Харис Дервишевић писао, настојећи да укаже да су уметници градећи објекте исламске уметности и архитектуре на земљи били инспирисани илустрацијама Џенета. О истом се и у Кур'ану наводи: "А за онога који се стајања пред Господарем својим буде бојао биће два перивоја [...] пуна стабала гранатих [...] у којима ће

³² *5000 Years of Architecture in Malta*, 316-317.

³³ NAM, Public Works Department, Addolorata Cemetery, book I-IV.

³⁴ Исто.

бити два извора која ће тећи [...] у њима ће од свакога воћа по две врсте бити [...].³⁵

Сам гробни комплекс са маузолејем је правоугаоног облика, а сваки угао украшен је високим минаретом, кога обогаћују украси у виду рељефне декорације при самом врху минарета. Улазна капија, коју красе четири минарета, израђена је од камена, а украшена гвозденом оградом у оријенталном стилу. Минарети су декоративног карактера. Улазна врата у сам гробни комплекс су израђена од гвожђа, обојена у зелену боју изнад којих се налази тугра султана Абдулазиза из 1290. хиџретске године, односно 1874. године по хришћанском календару и означава годину изградње гробног комплекса.³⁶ Тугра је оивичена лучном рељефном декорацијом која, као украс, садржи мамелучки симбол среће.³⁷

Након уласка у атријум, са десне стране налази се споменик погинулим војницима у Првом светском рату, који садржи урезана имена војника и годину смрти на три стране од шест угаоних страница споменика. До самог споменика води узана стаза поплочана каменом, а око монумента засађено је цвеће и постављене заставе Републике Турске и Малте.³⁸

Са леве стране спомен гробља налазе се положени споменици изгинулим војницима, чији урезани натписи садрже име и презиме војника, порекло и годину страдања. Споменици су од мермера и правоугаоног су облика.

Централни део заузима фонтана/чесма израђена од камена, коју красе три голубице постављене на врх, одакле би се могла пити вода. Чесма тренутно није у функцији.

³⁵ Сура "Милостиви", 55/46-52; Dervišević, "O ključnim temama islamske umjetnosti", 57.

³⁶ Прерачунавање датума у складу са: Türk Tarih Kurumu, Tarih Çevirme Kılavuzu (приступ остварен 30. августа 2021, <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>). Види Прилог 2.

³⁷ Slobodan Maldini, *Enciklopedija arhitekture*, том I, A-N (Београд: Intergraf, 2004) 546.

³⁸ Види Прилог 3 и Прилог 5.

Турбе се налази на крају централне стазе гробног комплекса и израђено је такође од камена. Сви објекти су изграђени од малтешког камена који се показао као изузетно отпоран на влагу. Турбе је осмоугаоног облика и састоји се од два објекта који су међусобно повезани улазом који визуелно подсећа на ходник. Кров маузолеја красе два кубета, са леве и десне стране, на чијем врху је постављен метални полумесец са звездом и четири минарета која су такође декоративног карактера. Сам улаз у маузолеј краси четири минарета. Сви минарети су украшени орнаментима. Након успења уз степенице, са леве стране налазе се улазна врата иза којих је узак и мрачан ходник који води кроз маузолеј. На предњем истуреном зиду зграде маузолеја, са леве и десне стране налазе се прозори, оживљени обликом лукова.

У самом врху свода предњег зида, урезан је, у средини, натпис на османском језику у следећем преводу:

“Ово гробље, подигнуто је 1290. хиџретске године у време владе османског падишаха султана Абдулазиза хана”.

У левом углу, у самом ћошку, на крају средишњег урезаног садржаја, урезан је датум рестаурације и име рестауратора у следећем преводу:

“Рестаурација обављена од стране Ешреф бега 1335. године”.³⁹

Испод је уграђена табла на француском језику у коју је урезана песма страдалим војницима, чији садржај је објавио Мехмет Тутунџу у својој студији *Malta Türk Şehitliği*.⁴⁰

Конрад Таке наводи да је постојала идеја о изградњи сакралног објекта: џамије у оквиру гробног комплекса. Сматра се да је архитекта израдио идејно решење за подизање џамије, 1883. године, девет година након завршетка овог импозантног архитектонског дела. Џамија је требало да буде подигнута иза самог маузолеја, а

³⁹ Види Прилог 4.

⁴⁰ Tütüncü, “Malta Türk Şehitliği”, 501-525.

данас је тај простор оивичен високим зидом у циљу заштите.⁴¹ Из извора који су нама били доступни, можемо закључити да је џамијски објекат требало да буде изграђен у стилу једнопросторне поткуполне грађевине осмоугаоне основе. Ово је основна одлика џамија изграђених по узору на византијске цркве осмоугаоне основе.⁴² Планирано је да улаз у џамију буде у средишту предње стране објекта, а да се осветљеност унутрашњег простора постигне путем прозора малих димензија.⁴³

Изградња молитвеног објекта би можда условила и насељавање муслимана у поменутој области, али у стварности то није био случај.

Резиме

Вишевековна традиција изградње меморијалних споменика у османској, те исламској цивилизацији обухвата нишане, који “нису само исклесани камен или материјални остатак неких прошлих времена [...] јер сваки нишан има нам много тога рећи под условом да његов говор умемо препознати”, те маузолеје чија намена и меморијалне форме егзистирају вековима управо као “споменици уметности и архитектуре који нису само наслеђе ислама него целог света, чиме се надилазе националне, конфесионалне, и културне разлике”⁴⁴. Османско гробље на Малти представља јединствен израз уметника чија инспирација лежи у величанствености, лепоти, хармонији и “уредности муслиманске” традиционалне архитектуре. Исто је одолело настојањима модерне цивилизације која тежи да као

---

⁴¹ Conrad Thake, “Plans for Galizia mosque unearthed in Ottoman Archives”, *Times of Malta*, 24. 05. 2019. (приступ остварен 6. јуна 2021, <https://timesofmalta.com/articles/view/plans-for-a-galizia-mosque-unearthed-in-ottoman-archives.710813>).

⁴² Maximilian Harmuth, “The history of centre-periphery relations as a history of style in Ottoman provincial architecture”, у: *Centres and peripheries in Ottoman architecture: re-discovering a Balkan heritage*, ур. Maximilian Harmuth (Sarajevo: CHwB, 26-29).

⁴³ Види Прилог 6.

⁴⁴ Dervišević, “O ključnim temama islamske umjetnosti”, 61.

императив представи уметничке форме и стилове чије основне одлике понекад представљају спону између прошлости и садашњости. У складу са тим, Османско гробље на Малти представља меморијални центар који је својом наменом, уметничким и архитектонским одликама учинио богатијом исламску културну баштину.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1

Разгледница са сликом Османског војног гробља на Малти⁴⁵

Прилог 2

Турга султана Абдулазиза из 1290. године

Прилог 3

Споменик погинулим војницима у Првом светском рату (1916-1917)

⁴⁵ NAM, Postcards of Ottoman Military Cemetery, Marsa, Malta, 0124.

Прилог 4

Инскрипција на предњем зиду турбета

Прилог 5

Средишњи споменик страдалим војницима посвећен је шехидима који су свој живот дали током Првог светског рата (1916-1917). Шестоугаони вертикални споменик садржи урезана имена шехида на три странице.

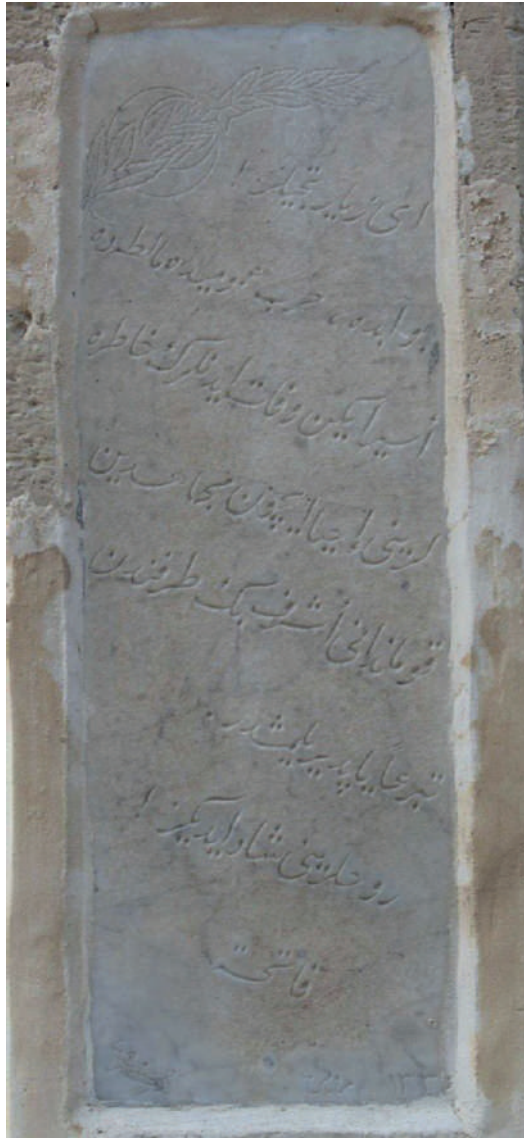
У средишњем делу, урезан је следећи садржај:

- 1) Ey ziyâretçiler!
- 2) Bu âbide harb-i umûmî de Malta'da
- 3) Esir iken vefât edenlerin hâtıra
- 4) Larını ihyâ içûn mücâhidin
- 5) Komândânı Eşref Bey tarafından
- 6) Taberru'an yaptırılmıştır.
- 7) Rûhlarını şâd ediniz!
- 8) Fâtîha
- 9) 1335

Превод:

Хеј, посетиоци! Овај званични споменик на Малти подигнут је у знак сећања на страдале војнике под покровитељством њиховог команданта Ешреф бега. Покој им души! Фатиха 1335. године.⁴⁶

⁴⁶ Година 1335. по хиџри одговара 1916/1917. години по хришћанском календару. Прерачунавање датума у складу са: *Türk Tarih Kurumu, Tarih Çevirme Kılavuzu* (приступ остварен 30. августа 2021, <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>).

Садржај са десне стране садржи:

- 1) Sûvârî yüzbaşlarından İzmirli Bekir Sıdkı efendi 1331⁴⁷
- 2) Mecrûhâ Çannakkaleden esir gelen şehid İskenderunlu Mehmed oğlu Halil Çavuş 1331
- 3) Tirebolu gemici Süleyman oğlu Mehmed 1331

⁴⁷ Година 1331. по хиџри одговара 1912/1913. хришћанској години.

- 4) Hişırlı gemici Bayram oğlu Mustafa 1332⁴⁸
- 5) Osmanlı Ordusundan matrûd sûvarî yüzbaşısı Halepli Hacı Ali İsanın uykuda iken katlettiği İstanbullu Sadî Necdet efendi 1332
- 6) Selânikli Ali oğlu Yûsuf 1333⁴⁹
- 7) Hukûk mezûnlarından [Bravalı]Ahmet Şevket efendi 1333
- 8) Cidde sıhhiye hademelerinden İnegöllü İzzet efendi 1333
- 9) Selânikî Ferhar oğlu Hâfiz Ali efendi 1334⁵⁰

Превод:

- 1) Бекир Сидки ефендија из Измира, предводник коњице, 1331.
- 2) шехид Халил Чавуш, син Мехмедов из Искендеруна, који је дошао међу рањенима као заробљеник, 1331.
- 3) Мехмед, син Сулејманов из Тиреболуа, морнар, 1331.
- 4) Мустафа, син Бајрамов из Хиширлија, морнар, 1332.
- 5) Сади Неџдет ефендија из Истанбула, предводник коњице османске војске, који је убијен у сну од стране Хаџи Али Исе из Алепа, 1332.
- 6) Јусуф, син Алијев из Солуна, 1333.
- 7) Ахмет Шевкет ефендија из Браве, правна служба, 1333.
- 8) Изет ефендија из Инеголуа, чистач из џеданске службе здравствене заштите, 1333.
- 9) Хафиз Али ефендија, син Ферхаров из Солуна 1333.

---

⁴⁸ Година 1332. по хиџри одговара 1913/1914. хришћанској години.

⁴⁹ Година 1333. по хиџри одговара 1914/1915. хришћанској години.

⁵⁰ Година 1334. по хиџри одговара 1915/1916. хришћанској години.

Садржај са леве стране споменика је следећи:

- 1) Tosyalı asker Aziz oğlu Abdullah 1334
- 2) Cidde polis mâmûrlarından Kesriyeli Mehmed Hayri efendi 1334
- 3) Mekke sıhhîye mâmûrlarından İstanbullu Mehmed Ali efendi 1334

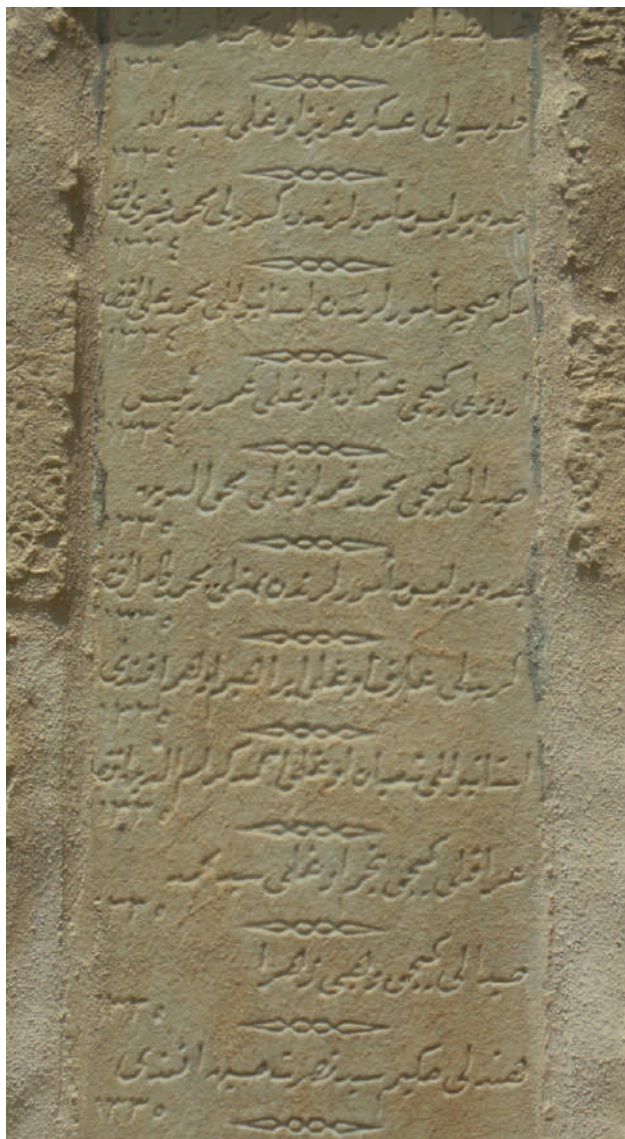
- 4) Ordulu gemici Osman oğlu Ömer Reis 1334
- 5) Saydalı gemici Ömer oğlu Mahîdin 1335⁵¹
- 6) Cidde polis mâmûrlarından Yemenli Mahmud Kâmil efendi 1335
- 7) Giridli Arif oğlu İbrahim Edhem efendi 1335
- 8) İstanbullu Şaban Ahmet Kirameddin efendi 1335
- 9) İraklı gemici Necim oğlu Seyyid Mehmed 1335
- 10) Saydalı gemici Vehbi Zehra 1335
- 11) Hindli hekim Seyyid Nusret Hüseyn efendi 1335

Превод:

- 1) Абдулах, син Азизов из Тосје, 1334.
- 2) Мехмед Хажри ефендија из Касторије, џедански полицијски службеник, 1334.
- 3) Мехмед Али ефендија из Истанбула, службеник меканске службе здравља, 1335.
- 4) Омер Реис, син Османов, морнар, 1335.
- 5) Махидин, син Омеров из Сидона, 1335.
- 6) Махмуд Камил ефендија, полицијски службеник из Џеде, 1335.
- 7) Ибрахим Едхем ефендија, син Арифов са Крита, 1335.
- 8) Шабан Ахмет Кирамедин ефендија из Истанбула, 1335.
- 9) Сејид Мехмед, син Неџимов, морнар из Ирака, 1335.
- 10) Вехби Зехра из Сидона, морнар, 1335.
- 11) Сејид Нусрет Хусејин ефендија, лекар из Индије, 1335.

---

⁵¹ Година 1335. по хиџри одговара 1916/1917. хришћанској години.

Прилог 6

Пројекат изградње џамије⁵²

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- National Archives of Malta, Rabat (NAM)
  - Postcards of Ottoman Cemetery
  - Public Works Department, Addolorata Cemetery

LITERATURA

Knjige:

- *5000 Years of Architecture in Malta*. ur. Leonard Mahoney. Valletta: Valletta Pub, 1996.

⁵² Conrad Thake, “Plans for Galizia mosque unearthed in Ottoman Archives”, *Times of Malta*, 24. 05. 2019. (приступ остварен 6. јуна 2021, <https://timesofmalta.com/articles/view/plans-for-a-galizia-mosque-unearthed-in-ottoman-archives.710813>)

- Đurić-Zamolo, Divna. *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*. Beograd: Muzej grada Beograda, 1977.
- Klinčević, Nihad. *Nišani u Bosni i Hercegovini*. Istanbul: TDBB, 2021.
- Kolaj Ristanović, Irena. *Status vakufskih dobara u Kneževini Srbiji (1878-1882): prilog proučavanju osmanske baštine*. Beograd: Društvo za urbanu istoriju, 2020. (ćir.)
- Maldini, Slobodan. *Enciklopedija arhitekture*, tom I, A-N. Beograd: Intergraf, 2004.
- Mantran, Rober. *Istorija Osmanskog carstva*. Beograd: Clio, 2002. (ćir.)
- Škaljić, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Novi Sad: Prosveta, 2015.
- Thake, Conrad. *The Ottoman Muslim Cemetery in Malta*. Valletta: MidseaBooks, 2016.
- *Yearbook of Muslims in Europe*. ur. Nielsen, Jørgen Schøler, i Samim Akgönül i Ahmet Alibašić i Brigette Maréchal i Christian Moe. Leiden: Brill, 2009.

Članci:

- Bejtić, Alija. “Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini”. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 3-4 (1953): 229-297.
- Biçer, Ramazan. “The Physical and Spiritual Anatomy of Death in Muslim Turkish Culture”. *Kelam Araştırmaları* 7, br. 2 (2009): 19-38.
- Dervišević, Haris. “O ključnim temama islamske umjetnosti očima historije umjetnosti”. *Context: časopis za interdisciplinarne studije* 3, br. 1 (2016): 51-65.
- Ghasemzadeh, Behnam i Atefeh Fathebeghali i Ali Tarvirdinassab. “Symbols and Signs in Islamic Architecture”. *European Review of Artistic Studies* 4, br. 3 (2013): 62-78.

- Harmuth, Maximilian. “The history of centre-periphery relations as a history of style in Ottoman provincial architecture”. u: *Centres and peripheries in Ottoman architecture: rediscovering a Balkan heritage*, ur. Maximilian Harmuth. Sarajevo: CHwB, 2010, 18-29.
- Marinković, Mirjana. “Život osmanskog grada do epohe Tanzimata”. u: *Urbanizacija u istočnoj i jugoistočnoj Evropi*, ur. Srđan Rudić. Beograd: Istorijski institut SANU, 2020, 153-167. (ćir.)
- Tütüncü, Mehmet. “Malta Türk Şehitliği”. u: *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi: Bir Dünya Savaşı ve Mirası*, cilt 1, ur. Halil Çetin i Lokman Erdemir. Çanakkale: Çanakkale Valiliği, 2015, 501-525.

Neobjavljeni magistarski i doktorski radovi:

- Kolaj Ristanović, Irena. “Kulturni identitet muslimana u Beogradu 1841-1867”. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu-Filološki fakultet, 2021. (ćir.)

Sadržaji s www. (World Wide Web):

- Hasanović, Aziz. “Eshatologija u islamu”, *Veritas*, studeni 2009 (приступ остварен 20. августа 2021, http://www.veritas.hr/casopisi/2009_11/11_2009_islam.html)
- Thake, Conrad. “Plans for Galizia mosque unearthed in Ottoman Archives”, *Times of Malta*, 24. 05. 2019 (приступ остварен 6. јуна 2021, <https://timesofmalta.com/articles/view/plans-for-a-galizia-mosque-unearthed-in-ottoman-archives.710813>)

Summary

The Ottoman Military Cemetery in Malta: A Contribution to the Study of Monuments of Islamic Civilization

The tradition of construction of memorial monuments in Ottoman, and Islamic civilization that lasted for centuries includes gravestones which are not “only hewed stones or material remnants of past time [...] because every gravestone has a lot to say only if we can recognize its words”,⁵³so mausoleums/tombs whose purpose and memorial forms existed for centuries exactly as “monuments of art and architecture which do not represent only the heritage of Islam, but the whole world. This overcomes national, confessional and cultural differences”.⁵⁴ The Ottoman cemetery in Malta represents a unique expression of an artist whose inspiration came from magnificence, beauty, harmony, and “tidiness of Muslim” traditional architecture. The complex has resisted the efforts of modern civilization, which strives to present imperative artistic forms and styles whose basic distinctions sometimes represent a connection between the past and the present. Accordingly, the Ottoman cemetery in Malta represents a memorial center that enriches the Islamic cultural heritage in accordance with its use, artistic and architectural characteristics.

---

⁵³ Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini* (İstanbul: TDBB, 2021), 5.

⁵⁴ Dervišević, “O ključnim temama islamske umjetnosti”, 61.